

2024

I N F O R M E

CDHEQROO

TS'AA K'AAJOLTBIL JÉ'EJELÁAS
MEYAJILO'OB TS'OOK U BEETAL.

A	U TSOOLIL LE MEYAJILO'OBA'	02
B	MÚUCH' TAMBAL	04
C	U BEETAL WAJ BA'AX YO'OLAL MA' U YÚUCHUJ LE TALAMILO'OBO'	09
D	BOOYBES	15
E	K'AAT BA'ALOB K'AABET UTI'AL LE MEYAJO'OBO'	23
F	TS'AA NIB ÓOLAL	28

**CDHE
QROO**
COMISIÓN DE LOS
DERECHOS HUMANOS
DEL ESTADO DE QUINTANA ROO

Ti' le molayil ti' le páajtalil tuláakal wíiniko'ob tu péetlu'umil Quintana Roo, k-meyajile' leti'e booybes yéetel ts'aik k'ajóltbil le páajtalilo'obo'.

Le beetik ka'a ts'aab le u jo'olpopil Omega Ponce ti' u k'íinil 11 tu wináalil diciembre tu ja'abil 2023, tak ts'aikbaj jump'éel molay ku kaxantik ka'a tsikbanako'ob tuláakal wíiniko'ob yéetel tuláakal jo'olpopilo'ob, yo'olal u séebil u xúulul u talamilo'ob.

Yo'olal le ba'ax ku yáalik le á'almajt'aano'obo', ti' le informea kak tsoolik máakalmak u yá'abkach meyajilo'ob tu beetaj le molayil tu'ux ku táan óoltal u páajtalilo'ob tuláakal wíiniko'ob ichij le u yax k'íinil tu wináalil septieembre tu ja'abil 2023 tak u k'íinil 31 tu wináalil ágosto ti' le ja'abila'.

**A WOJLAA WAJ TI' LE
MOLAYILA' YAAN
JUMP'ÉEL
MÚUCH' TAMBAL?**

Le múuch' tambalo' wak juntulal xooknaalo'ob yéetel máaxo'ob ku meyajo'ob ti'al tuláakal wíiniko'ob, leti'obe' ku muuk'anko'ob le meyajil k-meentik yo'olal k'aaytik yéetel tookik le u páajtalil wíiniko'ob.

Ichij u meyajo'obe' leti'e: ku éejemtiko'ob u áalmajt'aano'ob, u yáako'ob bix u beytal u meyaje' yéetel uláak' meyajilo'ob ti'al u ma'alo'obtal u boybesi' páajtalil wíiniko'ob; beyxan u t'aano'ob ku yáantik ba'ax le ken u beet u jo'olpopil le molaya'. Ba'axob ts'ook u beetiko'ob yéetel u jets'ko'obe' jach k'aanan uti'al k-meentik ba'alob uts tu meyaj le molaya'.

U k'íinil 13 tu wináalil diciembre tu ja'abil 2023, le cóngreso'o ti' le péetlu'umila' tu ts'aa tumben múuch' tambalo':

- Dr. Ignacio Alonso Velasco.
- Psic. Víctor Hugo Venegas Molina.
- C. Marcelo Jiménez Santos.
- Mtro. José Manuel Jiménez García.
- Lcda. Nallely Rodríguez Hernández.
- Lcda. Paola Monserrat Cortés Rodríguez.

Ichij le periodo'o tsoolika', ku chikpajal máakalmak á'almajt'aano'ob tu éejemto'o:

1

Le tumben júum túux ku yáalik bix ken meyajnak le u k'aabaj Instituto ti Formación Especializada en Derechos Humanos, ts'aa ti' le júum oficialo' ti' le péetlúumila' u k'iinil jo'p'éel tu wináalil julio tu ja'abil 2024.

2

U k'aaxil bix uláak' páajtalil ti'al u k'aamik u júuno'ob le máaxo'ob ku xooko'ob ti' le molaya'.

3

U júunil túux yan u t'aanil bix u meyajil ma'alob le múuch' tambal ichij le molaya' órgano interno de control.

BIX U BEETAL U MEYAJIL TI'AL JUMP'ÉEL MIAATSIL TÚUX U CHÍIMPOOLTAL U PÁAJTALIL WÍNIKO'OB?

Le molaya' ku ts'aak k'aajóoltbil tuláakal páajtalil wíiniko'ob yo'olal kaa chíimpoolta'ak. K-meentik meyajilo'ob ti'al ma' u pech' óoltal u páajtalil tuláakal wíiniko'ob, leti'e ka'ansajo', kaxan, xak'altik, ílbij, ts'aaj cámpañas, tsiikbal, kaxan tsiikbal yéetel u takpajal tuláakal wíiniko'ob, yéetel u láak' meyajilo'ob.

**U BEETAL WAJ BA'AX YO'OLAL
MA' U YÚUCHUJ LE TALAMILO'OBO'**

Le meyajo'oba' ku beetal ichij jé'ejeláas meyajilo'ob je'el bix ka'ansaj xook, múuch' tambal uti'al mejen paalal, xlo'obayno'ob, xi'ipaalal yéetel wíiniko'ob yan yáaj óolal ti'ob, ko'olelob, ba'alob yo'olal máaxo'ob k'aalano'ob yéetel uláak' múuch' tambalo'ob. U chunuj le meyajo'obo' leti'e jé'elo'oba':

+54,503

Tak ka'ansaj 54, 503 ichil ko'olelob, xi'ibo'ob, mejen paalalo'ob, xlo'obayno'ob, xi'ipaalalo'ob xooknalo'ob yéetel máaxo'ob ku meyajo'ob ichil jump'éeel molay.

Ti' tuláakal le meyajo'ob kak jo'osik 34, 922 ichij tuláakal kaajtalilo'ob, ti'an máaxo'ob k'aanan u boybesalob je'el bix: máasewal kaajo'ob (1,209), yéetel yáaj óolal (752), afromexicanasob yéetel afromexicanosob (349) yéetel ko'olelo'ob k'aalano'ob (139), ti'al u k'aajóoltiko'ob u páajtalilo'ob yéetel u tokbe'es.

Tak ka'ansaj 19,581 mejilo'ob ti' molayilo'ob ti' gobiernoo, yéetel tsikbal je'el bix: ti'al ma' u loobital u wíinkilalo'ob, páajtalil wíiniko'ob yéetel bix k'aanan u meyajo'ob. Ts'aabej tsikbalo' ti' aj ka'ansajo'o (2852), policiasob estatal yéetel municipal (513) yéetel aj ts'ako'ob (268).

+14

Tu kaajso'o xook le jo'op'éeel generacion' ti' u páajtalil wíiniko'obo' 14 juntulal ichij ko'olelob yéetel xi'ibo'ob.

Tak ka'amal ts'aa le mecanismoo ti' monitoreo uti'al u ts'aabal le á'almajt'aan ti' le maxo'ob yan u yáaj óolalo', le beetik tak jo'osal le júum ti'al u takpajal máaxob u yojlo'o k'aanan le u boybesaj le yajilo', 16 juntulal ichij múuch' tambalo'ob yéetel máaxob xooknaja'an ti' yáajil.

Ichij le meyajilo'ob yéetel múuch' tambalo'obo', tak beetal jé'ejeláas meyajilo'ob yéetel kaasaj je'el bix jump'éeel moduloe ti' u kuchil centro ti' justicia uti'al ko'olelo'ob tu noj kajil Cancún, túux tsolaj ba'ax u beytal u meentiko'ob tuláakal ko'olelo'ob yan jé'ejelás talamil ti'ob.

Tak biisaj meyajo'ob yéetel ka'ansaj tsikbal ichij le u kuuchil centros ti' reinserción socialo' tu noj kajilo'ob Cancún yéetel Chetumal, beyxan k'uubaj ba'alob uti'al le ko'olelob ti'anob te'elo'.

Bino'on ak íil le u kuuchil centros penitenciarioso' tu noj kajilo'ob Chetumal, Cancún, Cozumel yéetel Playa del Carmen, beyxan tak áalaj ti'ob ba'ax u beytal u meentiko'ob yo'olal le jé'ejeláas talamilo'ob ku yantal ti'ob yéetel tak k'aamaj u t'aano'ob.

Yo'olal le á'almajt'aan uti'al xi'ipaalal yéetel xlo'baynob tu noj lú'umil Méxicoe, le molaya' tu k'aataj kaa ts'aabak u páay kuchil ko'olelob u páay kuuchil xi'ibob. Beyxan tak bisaj le meyajil "miatsil yéetel baxal", uláak' meyajilob yéetel tak p'aataj áanalteob tu kuchij biblioteca.

Tak k'aaxaj meyajo'ob yéetel 29 múuch tambalo'ob, tak ts'aa óxp'éel ka'ansaj, óxp'éel modulosó'o túux áalaj ba'ax u beytal u meentiko'ob yo'olal talamil, tak áalaj ti' ka'atul máakob ba'ax u beytal u meentiko'ob yo'olal le talamilo'obo' yéetel 21 juntulal múuch' meyajilo'ob.

Le meyajilo'ob ku chunuj bejlae leti'e u séebil meyaj ba'alob je'el ba'ax ku ts'aak talamil yo'olal u kuxtal tuláakal wíiniko'ob, le ka'ansajo' yéetel le u bo'olil síipilo' kex molayilo'ob municipales, estatales waj federaleso'o.

Le bix ts'ooksaj le meyajo'obo', lela' 34 k'aat ba'alob, lajunp'éel ba'ax úuch yéetel u meyajil aj ts'ako'ob (u xootol máak, u k'iinil ts'aabal ts'ak, tu najilo'ob ts'ak, ts'ako'ob); 17 chen u k'ataj CURP, ba'alob ucháan yéetel kaa tsíibtak, kaa éejemtak máaxo'ob tanxe'etúux u taalob, ku k'uuchlob, ba'alob óojeltbil yéetel le bisbilo'obo'; óxp'éel uti'al tuukul yéetel puktsiik'al; óoxp'éel túux ku p'aataj waj máaxob, le bisbilo'obo' yéetel bix yáanik wíiniko'ob; yéetel juntul ti'al súut t'aan ich rusoo.

Tak beetal úukp'éel cámpañas ts'aa ti' radio, ti' internet beyxan tsíibtak óochel júum uti'al óojeltbil ba'ax meyajilo'ob meentik yéetel u meyajil múuch tambalo'ob, ka'ap'éele' meyajitab yo'olale' múuchtambalo' ich maaya t'aan yéetel t'aan ti' señaso'.

Múuk'aankinsaj le k'aaybil tsíibob, tsikbalo'ob yo'olal le páajtalil wíiniko'ob yéetel jé'ejeláas meyajo'ob k-beetik kaa ílak te'e redes socialeso' je'el bix feisbuko', tuitero' yéetel instagrano'.

Tak ts'aa k'ajoltbij 28 úuybil tsikbal ti' radio u k'abae "Núup'abaj yéetel a Páajtalilo'ob" ti' radio XHNKA castelan t'aan yéetel súut t'aan ich maaya t'aan.

BIX BOYBESIK A PÁAJTALILO'OB?

Le boybeso'o leti' waj loobital waj máax tumen le máaxob ku meyajo'ob ti' molayil estatales waj municipalese' ku tá'akal u poolo'ob.

Waj éesab uchej talamilo' ku jo'ok'ol jump'éel júum u k'abae recomendación túux ku yáalik kaa ts'aabak u kuxtal le waj máaxo' je'ex bix yáanik ka'achii yéetel ma' u ka'amal yúuchuj.

K'aat péeksik le tsíikbal ichij le loobilta'ano'obo' yéetel le jo'olpopilo' yo'olal u séebil u beetal waj ba'ax yo'olal le talamilo'.

Yan talamilo'ob ma'atan u beytal k-táakpajal ba'ale' kak wáalik ba'ax u beytal u meentiko'obe' waj túux molayil waj kuuchil ken xi'ikob kaa áantako'ob.

Tuláakal le meyajo'obo' ku ts'aabal ti' le jé'ejeláas kuuchilo'ob yanto'ono' centro de atención a víctimas yéetel le dirección general ti' xaak'al ti' proyectos, control yéetel u seguimiento ti' recomendacioneso', ku yéesik bix ts'ookik le meyajo'obo'.

ICH LE ORIENTACIÓN JURIDICAO

+3,862

Tak áantaj 3,862 ichij ko'olelob yéetel xi'ibob

627 ti' tak pool, 554 ti' jé'ejeláas molayilob, 249 ti' meyaj, 218 ti' báatsilo'ob yéetel 124 ti' uláak' talamilo'ob.

TAK POOLAL

+1,613

Tak meyajtal 1,613 tak poolal.

Tak meyajtal 1,613 tak poolal 512 ti' Othón P. Blanco, 480 ti' Benito Juárez,

331 ti' Solidaridad, 76 ti' Cozumel, 62 ti' Tulum, 42 ti' Bacalar, 33 ti' José María Morelos, 28 ti' Felipe Carrillo Puerto, 28 ti' Puerto Morelos, 13 ti' Lázaro Cárdenas, waxakp'éel ti' Isla Mujeres.

Le jé'ejeláas péech' óolal ku yéesik le tak poolalo': ma' ma'alob u meyajo'ob molayilo'obi'i (276), ma' páatal bix uchuj tsolko'ob u meyajo'obi' (140), beetbil ba'alo'ob ma' k'aabeet tumen le molayilo'obo' (91), talamil yo'olal u páajtalil mejen paalalo'ob (93) yéetel u ma'achaj wah máax mina'an u júunil waj (87).

Tak xúulsaj 2,051 tak poolal ichilej 1,111 ti' le ja'abila' yéetel 940 le ja'ab ts'ook u máano'.

Tak áantaj kaa jo'ok'ok le u meyajil tak poolalo' ti' u ja'abil 2016 tak u ja'abil 2023; ti' tuláakal 13,173 kajsan ti' waxak p'éel ja'abobe', bejlae chen 108 p'ajtlóbii u k'aat u yáalej jach sé'eb meyajta'abil.

Tak ts'aa bolon p'éel bix ma' u loobital waj máax tu páajtalilo'ob.

Le tak poolal túux takpajal tumen á'almajt'aan áalik, tak meental 24 u tsíikbalta'al kaa xúulij yéetel 21 óoko'on uti'al u xúuluj tuláakal yéetel meyajtik ba'ax ku k'aatal tumen le máaxob ku tak poolo'obo'.

DICTÁMENES AJ TS'AKO'OB-TÚUKUL YÉETEL PUKTSÍIK'AL

Le kuchil ti' áantajil máaxo'ob loobilta'an tu wíinkilal yéetel tu tuukulo'ob, ku yáantik le visitaduríaso' ti' le k'aat péeksaj waj loobilta'al waj máaxob. Le beetik tune' ku yáalik le á'almajt'aan uti'al mu k'uchuul, u xak'altaal yéetel u bo'olsípil le u loobitaal u wíinkilil waj máax yéetel u laak' tratos waj penas cruales, inhumanos waj degradantes; yéetel 11, fracciones XXII yéetel XXIII ti' le a'almajt'aan ti' le CDHEQROO, le molaya' u meyaj k'aanan u meentik le dictámenes aj ts'ako'ob-túukul yéetel puktsíik'al yo'olal loobilo', le kuchila' tu meental 32 jump'éeel.

Beyxan tu beetal wakp'éeel júuno'ob tu'ux ku yáalik loobilta'an u wíinkilil le waj máaxo', wakp'éeel júuno'ob túux ku yáalik aj ts'ak túux loobilta'an le waj máaxo' yéetel ka'ap'éeel júuno'ob túux ku yáalik pech' óolta'an u tuukul yéetel u püksíik'al.

BA'AXO'OB K'AANAN U MEENTIKO'OB LE MÁAXOB LOOBILNAJO'OBO'

Tu yaax waxakp'éeel wíinail tu meyajta'al u jo'olpopil Omega Ponce meyajta'abil wakp'éeel júuno'ob tu'ux yan ba'alob k'aanan u meentiko'ob le máaxob loobilnajo'obo', ichijle' óxp'éeel ti' tak poolal tu ja'abil 2019, ka'ap'éeel tu ja'abil 2020 yéetel jump'éeel tu ja'abil 2018. Le júuno'obo' uti'al Fiscalía General ti' le péetlu'umila', ti' le secretaria ti' sáalud yéetel ti' le H. Ayuntamiento Solidaridad, u k'aananile' uti'al ka'a súutuk u kuxtal le 13 juntulal máaxob loobilta'ano', beyxan máantats' t'aaniko'ob yo'olal ak óojeltik bix yáaniko'ob.

Le yaax ba'alob k'aanan u meentiko'ob le máaxob loobilnajo'obo' ti' u wináalil enero te'e ja'aba éejemta'a tuláakal ichij jo'op'éeel wináalilo'ob uchuj meyajta'al.

Le ba'ax ku yáalik le á'almajt'aan yo'olal uéejemta'al le júuno'ob túux ku yáalik ba'ax k'aanan u meentiko'ob le máaxob loobilnajo'obo' tu meyajta'al le molaya', ti' le meyajilo'ob kak tsolka'a, tsíibta'al áantaj yéetel u éejemta'al uláak' 18 júuno'ob túux ku yáalik ba'ax k'aanan u meentiko'ob le máaxob loobilnajo'obo'. Ichijlo'obe' wakp'éeel júuno'ob túux ku yáalik ba'alob k'aanan u meentiko'ob le máaxob loobilnajo'obo' tu ja'abil 2018, óxp'éeel tu ja'abil 2019, ka'ap'éeel tu ja'abil 2015, yéetel jump'éeel tu ja'abilo'ob 2016, 2017 yéetel 2021.

Beyxan ti' le k'íino'ob meyajta'abo', tak beetal u éejemta'al uláak' kanp'éeel júuno'ob túux ku yáalik ba'alob k'aanan u meentiko'ob le máaxob loobilnajo'obo' tu ja'abil 2022, beeta'ab ichij le k'íino'ob ts'aaban uti'al éejemtobil. Yéetelo', meyajta'ab 19 júuno'ob túux ku yáalik ba'ax k'aanan u meentiko'ob le máaxob loobilnajo'obo'.

K'AAT BA'ALOB K'AABET UTI'AL LE MEYAJO'OBO'

Uti'al u ma'aloobil meyaj le molayila' yéetel tuláakal u kuuchilo'ob, jach k'aanan ma' chen le ku tsikbal yéetel waj máaxo'ob waj ka'ansajo'o beyxan le máaxo'ob yaano'ob consultoría jurídica, le oficialía mayor yéetel le unidad ti' transparencia yéetel control estadístico, yaan u jé'ejeláas u meyajob

K'AAT BA'ALOB
K'AABET UTI'AL LE MEYAJO'OBO'

Tak móokt'aantaj 11 júuno'ob uti'al k-pajtal meyaj ma'alob yéetel bolon p'éel molayilo'ob estatalo'ob, jump'éel sindicatoo yéetel jump'éel múuch' tambal.

Tak beetal múuch meyaj yéetel le u congresoi le péetlu'umila' ichij 65 u jé'etsel A'almajt'aano'ob ts'aaban tumen le diputadaas yéetel diputadoso'.

Ts'aabto'on taak'iin \$72,318,535 pesus, t'oxa'ane' 85% ti' ba'alob k'aabeet ti' meyajilo'ob, 13% jé'ejeláas ba'alob, 2% ba'alob uti'al meyaj, ba'alob uti'al ichij le molaya', bóol u najil le molaya' yéetel uláak' ba'alob.

Tak ts'aa óojeltbil le programa institucional ti' le molay páajtalil wíiniko'ob ti' u péetlu'umil Quintana Roo tu ja'abil 2023 tak tu ja'abil 2026, túux tsíibta'an bix ken meyajnak le molaya' CDHEQROO.

K'aajóoltano'on yo'olal le ma'alob meyaj ti' transparencia, ichij le molay ti' acceso ti' información yéetel boybes ti' datos

personales ti' le péetlu'umil Quintana Roo, bix ts'ookik le meyajo' ti' 96.16% ichij le índice global ti' le cumplimiento ti' le baxo'ob k'aabet u beetal ti' transparencia (IGCOT).

Tak núukaj 97 máaxob k'aat ba'alob u yóojelt yan ti' le molaya' waj máaxob u meyajilo'ob.

TS'AA NIB ÓOLAL

Le meyaj k-beetik yo'olal le páajtalil wíiniko'obo' ma' chen tak juunalí k'aanan muuk'ankunsik yéetel uláak' múuch' tambalo'o. le beetik jach nib óolal leti'ob beyxan ti' jé'ejeláas molayil meyajnajo'ob tak wéetel yo'olal le chíimpoolal páajtalil wíiniko'ob je'el bix k'aaytik, ka'ansaj, k'aat ba'alob k'aabet yéetel máansaj áantajilo'ob. Kak ka'amal áalike' jach nib óolal leti'ob:

Anthus

Aprendiendo a Vivir con VIH y Sida A.C.

Asociación Ciudadanos Humanistas por un Mundo sin
Fronteras A.C.

Asociación de Intérpretes y Traductores de Lengua de
Señas de Quintana Roo, A.C.

Asociación Libertad y Superación sobre Ruedas

Asociación Nacional de Existencia Digna A.C.

Asociación por la Educación y el Desarrollo Comunitario
A.C.

Avanzamos A.C.

BACK2BACK México

Casa de Refugiados A.C.

Centro de Apoyo a Indígenas Migrantes A.C.

Círculo Social Igualitario A.C.

Ciudad de la Alegría A.C.

Ciudadanos Unidos por la Misericordia A.C.

CISVASC, A.C

Colectiva de Organizaciones y Personas pro-Derechos
Humanos

Colectivo Mariposas Trans

Coalición de la Diversidad Cancún (CODISCUN A.C.)

Documenta, A.C.

Eleonora Mendoza A.C.

Federación Estatal para el Desarrollo Humanos de los Adultos

Mayores (FEDHAM)

Fundación Aitana A.C.

Fundación Desde Cero A.C.

Fundación Macof

Fundación Salud y Bienestar al Alcance de Todos A.C.

Hashem A.C.

Hospital General “Jesús Kumate Rodríguez” de la
ciudad de Cancún.

Instituto de la Defensoría Pública del Estado.

Instituto Mexicano del Seguro Social.

Lazos de Vida A.C.

Libertad y Superación sobre Ruedas

Luna A.C.

Mas Braille A.C.

Mexicanos de Corazón

Nuevo Corazón de Villa de la Paz

Organización Comunidad Sustentable

Pasitos de Gigantes de Cancún A.C.

Por las Nuevas Generaciones de Valladolid Nuevo A.C.

Red Positiva A.C.

Red por la Equidad y los Derechos Humanos

Registro Civil Estatal.

Siempre Mujeres Incansables Productivas A.C.

Sistema DIF Municipal de Benito Juárez.

Todos Somos Cozumel A.C.

Vifac A.C.

Vivanco A.C.

**CDHE
QROO**

COMISIÓN DE LOS
DERECHOS HUMANOS
DEL ESTADO DE QUINTANA ROO